

e – meesterwerk

e-tijdschrift van het PHG

uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het Peeter Heynsgenootschap voor de geschiedenis van het talenonderwijs in de Lage Landen

www.peeterheynsgenootschap.nl/e-meesterwerk.html

Gepubliceerd: 21 september 2009

Hanna Pak-Meijer

Huygens Instituut

Cornelis Stoffel, een pionier in de academische beoefening van de Engelse taal- en letterkunde in Nederland¹

English abstract

At the end of the nineteenth century, English language studies were in their infancy in the Netherlands. The first university chair of English was established in 1886 and until 1921 there were no university examinations in English language and literature. Nevertheless, some philologists made a substantial contribution to English language studies. One of them was Cornelis Stoffel, teacher and anglicist. Although he was not educated at a university, he is considered to be one of the pioneers in these studies in the Netherlands. How did he obtain such a scientific reputation? The case of Stoffel shows some of the practice and status of English language studies in the Netherlands around 1900.

1 Inleiding

Het einde van de negentiende eeuw wordt wel gezien als het begin van de bloeitijd van de Nederlandse anglistiek (Zandvoort 1993: 15), al bevindt de wetenschap van het Engels zich in Nederland dan nog in een pril stadium. In het middelbaar onderwijs worden Frans, Duits en Engels in 1863 verplicht gesteld, maar pas in 1886 is de Universiteit van Groningen de eerste die een leerstoel Engelse filologie instelt. Omdat men tot 1921 echter geen universitaire examens af kan leggen, worden de hoogleraren in de moderne talen ook wel 'luchtprofessoren' genoemd (Dudok 1954: 191).

Stuurman (1993) illustreert deze situatie van het Engels in Nederland met de levensverhalen van een vijftiental Nederlandse anglisten die in de negentiende eeuw geboren zijn en iets hebben betekend voor de wetenschappelijke studie van de Engelse taal- en letterkunde. Zijn boek *Dutch Masters and Their Era* geeft een summier, maar redelijk gekleurd beeld van het

1 Met dank aan Ton van Kalmthout voor zijn nuttige opmerkingen en zijn commentaar op eerdere versies van dit artikel.

werk dat de behandelde personen verricht hebben in de anglistiek. Dit komt voor een belangrijk deel, doordat de meeste levensbeschrijvingen van de personages gebaseerd zijn op levensberichten (biografische schetsen) en andere gelegenheidspublicaties, die door hun aard nu eenmaal niet uitnodigen tot kritiek of nuancering.

Om meer te weten te komen over het stadium waarin de Nederlandse anglistiek zich eind negentiende eeuw bevindt, biedt Wilhelm (2005) meer mogelijkheden. Hij heeft onderzoek verricht naar Engelse leerboeken die tussen 1800 en 1920 zijn verschenen, en geeft aan de hand daarvan de ontwikkeling en praktijk van het Engelse taalonderwijs in Nederland weer. Zijn *English in the Netherlands. A history of foreign language teaching 1800-1920* biedt een goede beschrijving van de onderwijspraktijk van het Engels in Nederland en van de maatschappelijke en historische context ervan aan het eind van de negentiende eeuw.

Hoewel het vak Engels dan nog geen universitaire positie heeft verworven in Nederland, wordt er door enkelen wel degelijk al wetenschap bedreven op het gebied van de Engelse taal- en letterkunde, zo blijkt uit de studies van Stuurman en Wilhelm. Op welke manier deze wetenschap wordt bedreven, is daarmee nog lang niet compleet beschreven en geanalyseerd. Stuurman stelt dat de volledige geschiedenis van de studie en evaluatie van het Engels in Nederland nog steeds geschreven moet worden en dat zijn werk hier in ieder geval geen poging toe is. Wel hoopt hij dat de lezer, ondanks de gepresenteerde verzameling lofprijzingen, bruikbare informatie krijgt voor verder onderzoek (Stuurman 1993: 1). Bij Wilhelm ligt de focus in zijn werk vooral op de methodologische ontwikkeling van het onderwijs in het Engels. Zijn hoofdvraag luidt: 'Wat werd er onderwezen bij het Engelse taalonderwijs en hoe?' (Wilhelm 2005: 735). Hierdoor komen niet alle aspecten van de Nederlandse anglistiek aan de orde en wordt er minder aandacht gegeven aan het werk dat Nederlandse anglisten verrichtten buiten of naast het onderwijs.

Door de aandacht te vestigen op iemand die niet academisch is opgeleid, maar toch nationaal en internationaal gewaardeerd werd om zijn inspanningen voor de Engelse taal- en letterkunde, tracht dit artikel een aanvullend beeld te geven van de wetenschappelijke beoefening van het Engels in Nederland, zowel binnen als buiten het onderwijs. Deze persoon is Cornelis Stoffel (1845-1908), een leraar die geroemd wordt als een pionier in de anglistiek (Bunt 1964) en bij zowel Stuurman als Wilhelm aan bod komt.

Stoffel wordt geboren in het gezin van een houthandelaar in Deventer. Hij doorloopt de openbare volksschool, de Franse school en het gymnasium. Hoewel hij een goede leerling heet te zijn (Swaen 1910: 171), is het aannemelijk dat Stoffel deze laatstgenoemde opleiding niet heeft voltooid, aangezien hij niet wordt vermeld in de lijst van examenkandidaten van het gymnasium (Kuile & Stam 1948: 53). Bovendien volgt hij na zijn tijd op het gymnasium de opleiding tot onderwijzer, waar hij zonder gymnasiumdiploma terecht kan. Dit diploma zou hij wel nodig hebben gehad om te worden toegelaten tot de universiteit. Na zijn kwekelingsperiode werkt Stoffel een aantal maanden in het *British Museum* om zich voor te bereiden op het middelbaar examen Engels. Na zijn terugkomst uit Engeland slaagt hij hiervoor. Mogelijkheden om alsnog een universitaire opleiding te volgen in de moderne talen zijn er in Stoffels tijd nog niet, al zijn er al wel lectoraten in moderne talen en literatuur ingesteld (Wilhelm 1993: 74).

Hoe heeft Stoffel als onderwijzer de status van wetenschappelijk anglist weten te verwerven? Aan de hand van een beschrijving van zijn carrière, contacten en netwerken in dit artikel zal niet alleen meer duidelijk worden over

Stoffels verdiensten en zijn maatschappelijke status, maar wordt bovendien een breder beeld gegeven van de Nederlandse anglistiek eind negentiende eeuw.

2 Stoffel, de leraar

Een maand na het behalen van zijn middelbare akte Engels krijgt Stoffel in september 1866 zijn eerste baan als leraar aan de vijfjarige Hogere Burgerschool (H.B.S.) te Dordrecht. De school wordt in september 1865 opgericht met het doel om 'leerlingen te vormen tot wel ontwikkelde zelfbewuste jongelieden en hen in staat te stellen om zich later met kennis des onderscheids en overtuiging een nuttige werkkring te kiezen' (Hamburger 1940: 114). Stoffel geeft er twaalf uur per week les voor het jaarloon van 1600 gulden (Swaen 1910: 172). Over de wijze waarop hij het onderwijs in het Engels heeft vormgegeven ontbreken verdere details.

2.1 Vreemdetalenonderwijs op de Openbare Handelsschool in Amsterdam

Over Stoffels volgende baan is meer bekend. Aan het eind van 1868 krijgt hij een aanstelling aan de driejarige Openbare Handelsschool (O.H.S.) te Amsterdam, waar hij behoort tot de eerste lichting docenten. Met een schoolgeld van 180 gulden per jaar is de O.H.S. een elitaire opleiding, die de leerlingen wil voorbereiden op het werkelijke (handels)leven en ongeveer aansluit op de tweede klas van de H.B.S. (Bartels 1947: 51). In 1870 telt de O.H.S. 47 leerlingen (Bartels 1963: 285). Eerst doceert Stoffel alleen Engels, maar vanaf 1871 ook Zweeds (Bossevain 1922: 13, 49). Waar en wanneer hij kennis van deze taal heeft opgedaan is onbekend; volgens Swaen zou hij in ieder geval een 'fijn taalgevoel' hebben gehad. Een interessant detail uit het leven van Stoffel is dat hij in 1872 met de Engelse Johanna Margaretha Dunlop trouwde. Hierdoor moet Stoffel een flinke voorsprong op zijn collega-anglisten hebben gehad, omdat dit huwelijk zijn beheersing van de Engelse taal ongetwijfeld ten goede is gekomen.

Tijdens de leraarsbetrekking bij de O.H.S. krijgt Stoffel veel last van mentale en fysieke klachten. Daardoor moet hij uiteindelijk in september 1887 ontslag nemen en verhuist hij naar Nijmegen (Swaen 1910: 173, 183).

Op de O.H.S. wordt er groot belang gehecht aan onderwijs in de moderne vreemde talen. Volgens het *Gedenkboek ter ere van het 50-jarig bestaan van de O.H.S.* heeft een goede handelaar immers een 'degelijke kennis der talen' nodig en moet hij beschikken over voldoende spreekvaardigheid. In de beginjaren zijn Frans, Duits en Engels dan ook verplichte vakken en later worden ook Zweeds, Spaans en Italiaans als niet-verplichte vakken aan het programma toegevoegd. Het blijkt echter dat het driejarige lesprogramma met maar liefst twintig vakken zo overladen is dat de resultaten in het taalonderwijs onder de maat zijn, vooral op het gebied van zuiver schrijven en vloeiend spreken. In de loop der jaren brengt de O.H.S. daarom enkele wijzigingen aan in onder meer de omvang, organisatie en inhoud van het lesprogramma (Bossevain 1922: 14-16).

Wat betreft het onderwijs in de moderne vreemde talen wordt er steeds gezocht naar de juiste balans tussen theorie en praktijk. Is het voor de toekomstige handelaren nodig om onderwezen te worden in handelsterminologie of correspondentie? In hoeverre moeten zij kennis hebben van de letterkunde? Moet het talenonderwijs algemeen ontwikkelend zijn of juist gericht op het beroep van handelaar? Uit de opvattingen die Stoffel heeft over onderwijs in vreemde talen (zie par. 3.1), blijkt dat ook hij heeft nagedacht over de juiste

verhouding tussen theorie en praktijk en dat hij een realistisch verwachtingspatroon heeft van de resultaten die het vreemdetalenonderwijs kan opleveren.

2.2 Waardering voor de leraar

Ondanks zijn zwakke gezondheid en de tegenvallende resultaten van de leerlingen op het gebied van de vreemde talen, wordt er in het *Gedenkboek ter ere van het 50-jarig bestaan van de O.H.S.* met waardering over Stoffel gesproken. Van de oudste generatie leraren behoort hij tot degenen die met name genoemd worden en van wie niet betwijfeld wordt dat de leerlingen met dankbaarheid aan hen terugdenken (Bossevain 1922: 13, 16). Dat dit bij Stoffel inderdaad het geval is, bevestigen oud-leerlingen als de kunstverzamelaar Andries Bonger en de bankier en politicus Ernst Heldring.

In de levensbeschrijving van Bonger staat dat de grondslag voor zijn 'zeldzame kennis der moderne talen' is gelegd op de Handelsschool. Volgens de schrijver is Stoffel de enige bij wie Bonger tijdens zijn schooljaren leiding vindt en door wie hij kennismaakt met de grote Engelse dichters van begin negentiende eeuw. Bonger heeft zijn hele leven dankbaar aan Stoffel teruggedacht en hem ook na zijn schoolperiode geraadpleegd bij het lezen van Engelse werken (Bonger 1937: 113). Ook Heldring is positief over de kwaliteit van het onderwijs in vreemde talen en de tijd die de O.H.S. hieraan besteedt. Over de leraren schrijft hij in zijn dagboek dat zij bijna allemaal een bijnaam hadden, behalve 'de geliefde Stoffel, de Engelsche meester, wiens goedheid, distinctie en imponeerende bekwaamheid bij ons de gedachte uitsloten hem anders te noemen dan hij heette' (Heldring 1970: 53).

Stoffel bouwt ook buiten de school een goede naam op. Dit blijkt onder meer uit het feit dat hij verscheidene malen lid of voorzitter is van de examencommissie voor de lerarenakten lager en middelbaar onderwijs Engels (Molhuysen, Blok & Kossmann 1974: 1378). Deze examencommissie oefent lange tijd grote invloed uit op de vormgeving en kwaliteit van het onderwijs in het Engels, omdat het lesprogramma voor de toekomstige leraren steeds wordt aangepast aan de eisen die de commissie aan examenkandidaten stelt (Wilhelm 1993: 76-82).

3 Stoffel, de filoloog

Stoffel is niet alleen actief in het onderwijs in de Engelse taal- en letterkunde, maar ook in de bestudering ervan, in het bijzonder nadat hij is gestopt in het onderwijs. Met zijn onderzoeksresultaten verwerft hij eveneens een goede reputatie. In 1882 wordt hij tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde verkozen. Zoals ook nu nog het geval is, beperkt de Maatschappij zich in deze tijd niet tot de Neerlandistiek, maar richt zij zich onder meer op de beoefening van de taal- en letterkunde in het algemeen. Aangezien de Maatschappij kandidaten vooral selecteert op grond van hun reputatie en publicaties, en zij zoveel mogelijk gerenommeerde geleerden aan zich wil binden (Dongelmans, van Oostrom & Zonneveld 1995: 54), is uit Stoffels lidmaatschap op te maken dat hij een bepaalde wetenschappelijke status heeft verworven.

Een nog belangrijkere indicatie hiervoor is het feit dat Stoffel in 1890 wordt genoemd als mogelijke opvolger van de Groningse hoogleraar J. Beckering Vinckers, omdat hij bekend staat als een van de beste kenners van het moderne Engels. De leerstoel gaat echter aan hem voorbij, omdat hij geen

wetenschappelijke opleiding heeft genoten. Als Stoffel in 1892 alsnog wordt gevraagd voor het professoraat, weigert hij om gezondheidsredenen (Koops 1980: 17). Volgens Gunning (1901: 473) heeft hij eerder ook een soortgelijke benoeming in Tübingen en Jena afgewezen. Om Stoffel toch erkenning te geven voor zijn wetenschappelijke verdiensten, besluit de universiteit van Groningen hem het eredoctoraat te verlenen. Bij professor B. Sijmons promoveert hij op 19 december 1900 tot doctor honoris causa in de Nederlandse letteren (*Jaarboek 1901*), omdat een doctoraat in de Engelse letteren dan nog niet bestaat. Sijmons noemt Stoffel 'een uitnemend beoefenaar der moderne philologie' en spreekt over zijn geestkracht en talent, die hun weg hebben gebaand ondanks de ongunstige toestand waarin de Engelse filologie zich bevindt (Gunning 1901: 474).

Wat heeft Stoffel allemaal gedaan op het gebied van de Engelse taal- en letterkunde dat hij zo'n goede reputatie heeft verworven? Allereerst heeft hij tientallen (leer)boeken en tijdschriftartikelen geschreven, publicaties waarin hij zijn ideeën over vreemdetalenonderwijs uiteenzet of waarin hij taalverschijnselen analyseert en uitlegt. Daarnaast is hij medeoprichter van het tijdschrift *Taalstudie* en heeft hij verschillende bijdragen geleverd aan lexicografische werken. Vooral zijn didactische boeken weerspiegelen Stoffels ervaring in het onderwijs.

3.1 Leerboeken voor vreemdetalenonderwijs

Het eerste didactische werk dat Stoffel heeft geschreven, verschijnt in drie delen onder de titel *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch* (1880-1883). Stoffel schrijft dit boek omdat er volgens hem behoefte is aan een leerboek voor Nederlanders, dat het Engelse taaleigen op een consequente manier met het Nederlands vergelijkt en zo het onderscheid tussen beide uit doet komen en verklaart (Stoffel 1881: V). Zo hoeven alleen de Engelse grammaticaregels die afwijken van het Nederlands te worden uitgelegd. Vooral het tweede deel is een groot succes; het wordt wel zeventien keer herdrukt. Het is bijvoorbeeld in gebruik voor de voorbereiding op de akte-examens en heeft in het tijdschrift *De Drie Talen* (1884-1920) lange tijd op de lijst van aangeraden handboeken voor studenten gestaan (Wilhelm 2005: 451). Dudok (1954: 188) schrijft over de *Handleiding* dat Stoffel er voor de uitspraak van het Engels aanwijzingen in geeft, die zo veel duidelijker en juister zijn dan die van zijn voorgangers, dat de Engelsen zijn leerlingen absoluut verstaan moeten hebben. In de negentiende eeuw is het namelijk niet vanzelfsprekend dat leerlingen zich in het buitenland met het Engels kunnen redden, omdat spreekvaardigheid zowel bij docenten als in leerboeken een zwak punt is:

Boze leerlingen die zich in Engeland niet verstaanbaar konden maken en ook de Engelse niet begrepen; nijldige docenten die een poging waagden met elkaar Engels te spreken, maar dan in het Nederlands overgingen, omdat zij elkanders Engels niet verstonden [...] (Dudok 1954: 185).

Stoffel is de eerste auteur die naast spreekvaardigheid ook het luisteren als een aparte vaardigheid aanduidt (Wilhelm 2005: 187).

In 1890 verschijnt er weer een boek van Stoffel dat bedoeld is ter ondersteuning van het Engelse taalonderwijs in Nederland, het *Engelsch Leesboek*. De voorrede stelt dat er op de scholen geen tijd is om leerlingen voldoende kennis mee te geven van het leven van Engelssprekende volken, en

dat de aangereikte leesstof daarin wil voorzien (Stoffel 1890: V). Opvallend is dat Stoffel in 1887 het aanbod van uitgeverij De Erven F. Bohn tot het schrijven van een Engels leesboek heeft afgewezen, omdat er volgens hem op dat moment 'zo ruime keuze is van Engelsche leesboeken voor alle trappen van het onderwijs, dat er weinig behoefte aan een nieuw Engelsch leesboek bestaat.'² Maar drie jaar later blijkt hij dus van gedachten veranderd te zijn; tot 1893 brengt hij zelfs drie delen van het *Engelsch Leesboek* uit, bij een andere uitgever. Ze zijn overigens geen groot succes geworden, wat Swaen wijt aan het feit dat er aan de hogere burgerscholen en gymnasia nog weinig belang wordt gehecht aan het onderwijs in 'realia', zoals kennis van het Engelse leven ook wel genoemd wordt. Volgens hem is Stoffel ook de eerste geweest die het belang van onderwijs in 'realia' aan de orde heeft gesteld (Swaen 1910: 181-182).

In de leerboeken van Stoffel zijn vier uitgangspunten te onderscheiden:

1: Vreemdetalenonderwijs moet aangepast zijn aan de doelgroep

De doelen die worden gesteld bij het aanleren van een vreemde taal, moeten afhangen van de doelgroep. Daarom dienen lesmethoden aangepast te zijn aan factoren als de leeftijd van de leerlingen, het betreffende schooltype en de beschikbare tijd. Een ober heeft bijvoorbeeld een ander type taalonderwijs nodig dan een leerling van de Hogere Burgerschool. Het is volgens Stoffel onmogelijk voor scholen om zulke leerlingen de vreemde talen in alle opzichten op het hoogste niveau bij te brengen (Wilhelm 2005: 179, 180). Het lijkt er sterk op dat zijn bescheiden verwachtingen van het onderwijs in vreemde talen zijn gestoeld op zijn ervaringen op de handelsschool (zie par. 2.1.). Zijn realistische verwachtingspatroon blijkt ook uit een brief uit 1878 aan uitgeverij De Erven F. Bohn, waarin hij schrijft dat hij geen handboek van de Engelse letterkunde wil schrijven. Daar voelt hij niet voor, omdat hij niet wil bijdragen aan de ambities van middelbare scholen om het onderwijs op dat terrein op een hoger peil te brengen. Hij merkt namelijk dat leerlingen heel veel moeite hebben met het begrijpen van buitenlandse literatuur en met het schrijven en spreken hierover in een vreemde taal. Daarom zou het onderwijs in literatuurgeschiedenis op deze scholen beperkt moeten blijven. Maar dit is een mening die lang niet door iedereen wordt gedeeld, erkent Stoffel.³

2: Vreemdetalenonderwijs kan nooit los staan van de moedertaal

Alle onderwijs in vreemde talen moet, zal het werkelijk ontwikkelend en vormend zijn voor den geest, zich ten nauwste aansluiten aan der leerlingen kennis van hunne moedertaal. Onderwijs in eene vreemde taal, dat de moedertaal ignoreert, is zuiver werktuigelijk, en geeft den leerlingen steenen voor brood (Stoffel geciteerd door Swaen 1910: 177).

In verband hiermee wijst Stoffel op de noodzaak van speciale taalmethoden voor Nederlandse leerlingen:

Een Engelsche spraakkunst voor Engelschen geschreven is voor Nederlanders totaal onbruikbaar; een Lehrgang der Englische Sprache für

² Brief van Stoffel aan uitgeverij De Erven F. Bohn, 27 juni 1887. Alle brieven van Stoffel die voor dit onderzoek zijn gebruikt bevinden zich in de bibliotheek van de Universiteit van Leiden, signaturen BOL B 1890, 1892, 1896, BOH C91, LTK 1721.

³ Brief van Stoffel aan uitgeverij De Erven F. Bohn, 25 september 1878.

Deutsche, al heeft hij ook de vijftigste uitgave achter den rug, moet ingrijpende wijzigingen ondergaan, zal hij kunnen dienen als grondslag voor een leerboek ten gebruike van Nederlanders (Stoffel 1881: III).

Met dit standpunt levert Stoffel kritiek op de *directe methode*. Bij het toepassen van deze methode streeft men ernaar om leerlingen de betekenis en uitspraak van (nog onbekende) woorden te leren uit de context waarin deze gebruikt worden (Prick 1901: 97, 103). Zowel de leraar als de leerlingen mogen daarbij uitsluitend de vreemde taal spreken; de moedertaal mag hierbij juist niet gebruikt worden (Dudok 1954: 186). Daarnaast gaat Stoffels opvatting over het belang van de moedertaal in tegen het traditionele grammaticaonderwijs, dat gebaseerd is op de principes en logica van de Latijnse grammatica (Bunt 1964: 215). De structuur van moderne talen verschilt volgens hem zo van het Latijn, dat ze beter volgens hun eigen regels aangeleerd kunnen worden (Wilhelm 2005: 215).

3: Vreemdetalenonderwijs moet leiden tot actieve beheersing van de taal

Bij het leren van een vreemde taal is volgens Stoffel de actieve beheersing ervan een essentieel doel (Bunt 1964: 216). Daarom moet er veel aandacht worden besteed aan lees-, schrijf-, spreek- en luistervaardigheid. Leerlingen moeten uiteindelijk in staat zijn om zich schriftelijk én mondeling goed uit te drukken, en sprekers in vreemde talen te verstaan. Om hen een goede uitspraak aan te leren, zou er in het klaslokaal veel in de vreemde taal gesproken moeten worden, zowel door de docent als door de leerlingen zelf (Wilhelm 2005: 179-180). De grammatica moet in dienst staan van de actieve taalbeheersing en geen doel op zich zijn. Onsamenhangende grammaticaregels uit het hoofd leren is uit den boze. Dit betekent echter niet dat Stoffel voorstander is van het aanleren van een minimum aan taalregels. In het tweede deel van de *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch* wordt veel grammatica aangeboden, maar dit gaat wel vergezeld van een groot aantal voorbeeldzinnen en kan geoefend worden met diverse oefeningen en vertaalopdrachten in het boek.

4: Buitenlandse literatuur moet gepresenteerd worden in de sociaal-culturele context

Om buitenlandse literatuur zo goed mogelijk te begrijpen en op waarde te schatten, is enige sociaal-culturele kennis nodig. Wanneer leerlingen Engelstalige werken moeten lezen, zouden zij bekend moeten zijn met de hoofdzaken van het familieleven, met de zeden en gebruiken en met de maatschappelijke en staatkundige omstandigheden van Engelssprekende volken (Stoffel 1890: V).

3.2 Shakespeare, verhalenbundels, grammaticale studies en lexicografisch werk

Stoffels eerste boekuitgave dateert uit 1869 en is een schooleditie van *Romeo and Juliet* met verklarende noten en een inleiding. Hierin uit hij de wens dat zijn poging om dit werk van Shakespeare te verklaren aan Nederlandse liefhebbers van Engelse literatuur mag bijdragen tot een bredere verspreiding en bekendheid van Shakespeare in Nederland. Verder hoopt hij dat dit boek een voorzet voor anderen mag zijn om te werken aan een complete Nederlandse vertaling van Shakespeare, voor hem een langgekoesterde droom (Stoffel 1869: voorwoord). Dat Stoffel een liefhebber van Shakespeare is, blijkt in 1900 ook uit zijn medewerking aan het boek *William Shakespeare Prosody and Text. An essay in*

criticism, being an introduction to a better editing and a more adequate appreciation of the works of Elizabethan poets van B.A.P. van Dam. Uit zijn grote liefde voor de Engelse letterkunde doet deze arts verschillende studies naar onder meer Shakespeare en zijn tijdgenoten (Van der Hoeven 2008). De samenwerking tussen Van Dam en Stoffel houdt in dat Van Dam de inhoud van het boek levert en Stoffel vooral redactionele en taaltechnische aanpassingen doet. Op deze manier zijn ook Van Dams *Chapters on English Printing, Prosody and Pronunciation 1550-1700* (1902) en zijn artikel 'The Authority of the Ben Jonson Folio of 1616' (1903) tot stand gekomen.

Als vertaler debuteert Stoffel met *Schetsen uit de schoolwereld en het jongensleven* (1874), een verzameling verhalen die zich afspelen op Engelse kostscholen. In overeenstemming met zijn overtuiging dat buitenlandse literatuur gepresenteerd moet worden in de sociaal-culturele context, geeft Stoffel in het voorwoord een beknopte toelichting op de gang van zaken op zulke scholen:

De oorspronkelijke verzamelaar [Percy Hetherington Fitzgerald (1834-1925), een Britse auteur] had het oog op een Engelsch publiek; vandaar dat de schetsen uit het Engelsche kostschoolleven voor Nederlandsche lezers wellicht eenige toelichting zullen behoeven. Eenige losse opmerkingen dienaangaande mogen daarom hier eene plaats vinden (Stoffel 1864: V).

Bij die 'losse opmerkingen' kan Stoffel het niet laten om zijn mening te geven over het onderwijs in vreemde talen:

De methoden bij het onderwijs zijn over 't geheel nog zeer ouderwetsch. Geweldig veel tijd wordt verknoeid met het mechanisch aanleren van den Latijnschen en Griekschen versbouw. De ongelukkige jongens worden gezet aan het maken van verzen in eene taal, waarvan zij zich ter nauwernood de eerste beginselen hebben eigen gemaakt' (Stoffel 1864: VII-VIII).

Celtische Tooversprookjes van Joseph Jacobs (1892) is een andere verhalenbundel die Stoffel uit het Engels vertaald heeft. Ook hier ontbreekt een uitgebreide cultuurhistorische beschrijving niet en beargumenteert Stoffel bovendien waarom Keltische volksverhalen zo interessant zijn. Hij noemt onder andere de herkomst van Schotse en Ierse volken, het bestaan van primitieve gebruiken bij volken en de plotselinge opkomst van de Europese romantiek in de twaalfde eeuw die vooral te danken zou zijn aan de invloed van Keltische volksverhalen op de letterkunde van Romaanse volken. Volgens Stoffel zijn deze verhalen niet alleen van groot wetenschappelijk belang voor folkloristen, maar hebben zij ook letterkundige waarde en getuigen zij van veel fantasie.⁴

Tot Stoffels belangrijkste werken wordt *Studies in English, Written and Spoken, for the Use of Continental Students* (1894) gerekend, evenals *Intensives*

⁴ Behalve met vertalingen van het Engels naar het Nederlands helpt Stoffel met een Engelse vertaling van het Nederlandse dagboek van Abel Janszoon Tasman over de ontdekking van Diemens Land en Nieuw Zeeland in 1642. In het voorwoord van uitgever J.E. Heeres worden een zekere J. de Hoop Scheffer uit Amsterdam en C. Stoffel uit Nijmegen met name genoemd voor de goede diensten bij het vertaalwerk (Heeres e.a. 1898: voorwoord).

and Down-toners. A Study in English Adverbs (1901) (Bunt 1964: 218, Swaen 1910: 182). *Intensives and Down-toners* onderzoekt het gebruik, de betekenis en de ontwikkelingsgeschiedenis van bijwoorden die benadrukken of juist afzwakken, zoals 'quite', 'so', 'as', 'rather' en 'pretty' (Swaen 1910: 183). Hierbij toont Stoffel zijn 'scherp inzicht in allerlei betekenisnuances', aldus Bunt (1964: 218). *Studies in English* is bedoeld voor studenten van het Europese vasteland. In het voorwoord schrijft Stoffel dat sommige dingen die in het boek behandeld worden voor lezers met Engels als moedertaal misschien betweterig, overbodig of logisch lijken, maar juist voor continentale studenten van belang zijn bij het systematisch bestuderen van de Engelse taal. Moedertaalsprekers van het Engels zijn volgens Stoffel minder goed in staat om taalkundige fenomenen te signaleren en te herleiden, omdat zij van jongs af aan gewend zijn aan bijvoorbeeld bepaalde uitdrukkingen (Stoffel 1894: VII-X). *Studies in English* behandelt onder meer het voorzetsel 'for', het gebruik van 'no' en 'not', informeel taalgebruik (*slang*), alsmede Bijbelse uitdrukkingen en zinspelingen in het moderne Engels (Swaen 1910: 182, 183). Een aantal van deze studies zijn uitwerkingen van eerder gepubliceerde tijdschriftartikelen (Bunt 1964: 218). Over *Studies in English* zegt Beckering Vinckers in zijn inaugurele rede dat het voor Nederland de eerste wetenschappelijke grammatica van het Engels is (Wilhelm 2005: 180). Volgens Zandvoort (1993: 15) toont het boek dat Stoffel breed belezen is in zowel oud-, middel- als modern Engels en dat hij uitstekend op de hoogte is van de wetenschappelijke stand van zaken op die gebieden.

Zoals vermeld doet Stoffel ook lexicografisch werk, bijvoorbeeld voor *A New English Dictionary on Historical Principles (NED)* van John Simpson en Edmund Weiner, een herziening van de *Dictionary of the English and German Languages* van Bernard Tauchnitz en een bewerking van *Langenscheidt's Encyclopaedic Dictionary of the English and German Languages* van Eduard Muret en Daniel Sanders. In het voorwoord van laatst genoemd woordenboek schrijft Immanuel Smidt:

I have succeeded in gaining the co-operation of Mr. Cornelis Stoffel of Nymegen, whose name is a guarantee for thorough workmanship. He will contribute two letters of the alphabet, and one revise of the proofsheets passes through his hands (Smidt geciteerd naar Bunt 1964: 218-219).

Deze bijdrage kost Stoffel achttien maanden dagelijks werk, maar hij noemt het in de epiloog van het boek 'a labour of love in the best sense of the word' (Stoffel geciteerd naar Swaen 1910: 184).

3.3 Medewerking aan Taalstudie en andere bladen

Regelmatig werkt Stoffel mee aan Nederlandse tijdschriften als *De Gids*, *De Schoolbode* en *Museum*, een 'maanblad voor philologie en geschiedenis'. Daarnaast schrijft hij voor Duitse bladen, waaronder *Anglia*, *Herrig's Archiv*, het *Jahrbuch der Shakespeare Gesellschaft* en *Englische Studien*. Dit laatste vakblad neemt zeker elf bijdragen van hem op. In zijn artikelen bespreekt Stoffel onlangs verschenen boeken, waarbij hij niet schroomt om aanvullingen te geven of in discussie te gaan met andere schrijvers, bijvoorbeeld over de juistheid van bepaalde zinswendingen of interpretaties. Verder doet hij studies naar etymologische onderwerpen en modern of historisch taalgebruik (Swaen 1910: 215-217).

De meeste artikelen heeft Stoffel geschreven als redacteur van *Taalstudie*. In 1879 richt hij dit 'Tweemaandelijksch tijdschrift voor de studie der nieuwe talen' op, samen met F.C. Rode en T.H. de Beer, respectievelijk een collega van de O.H.S. en een leraar aan de vijfjarige H.B.S. in Amsterdam. Het bestaat uit een Engels, Frans en Duits gedeelte, waarvoor de oprichters in genoemde volgorde verantwoordelijk zijn. Het tijdschrift richt zich op leraren aan gymnasia en H.B.S.'en, en tevens op degenen die studeren voor een akte MO. Met *Taalstudie* kunnen zij zich bijscholen in de kennis van hun taal (spraakkunst, lexicon, idioom, uitspraak). Een ander aandachtspunt is de praktijk van het onderwijs, wat naar voren komt in een correspondentierubriek en bij de beoordeling van teksten en methoden op hun geschiktheid voor het taalonderwijs (Wilhelm 1996: 14-16). Stoffel is redacteur tot 1885, maar blijft bijdragen leveren tot het tijdschrift in 1890 wordt opgeheven. Behalve een aantal boekbeoordelingen schrijft hij veel artikelen over grammaticale onderwerpen, waarbij hij taalverschijnselen op een empirische en historisch-vergelijkende manier probeert te verklaren.

Het redacteurschap van *Taalstudie* valt Stoffel niet gemakkelijk. In een brief aan De Beer schrijft hij: 'Taalstudie begint mij verschrikkelijk te vervelen omdat ik er zoveel moeite voor gedaan heb, die tot niets leidt.'⁵ Stoffel is erg teleurgesteld over de kwaliteit van de artikelen, over het uitblijven van serieuze beoordelingen in andere tijdschriften en over de moeizame manier waarop het tijdschrift tot stand komt waardoor deadlines worden overschreden. Na een jaar loopt de irritatie binnen de redactie zo hoog op, dat Stoffel en Rode hun ontslagbrief schrijven aan de uitgevers Blom en Olivierse te Culemborg. De reden hiervoor is dat zij niet meer kunnen en willen samenwerken met De Beer, omdat ze de kwaliteit van zijn artikelen ondermaats vinden en hij door zijn nonchalante houding ervoor zorgt dat het tijdschrift nooit op tijd klaar is.⁶ Uiteindelijk gaan Stoffel en Rode echter door met het tijdschrift en wordt De Beer vervangen door J.J.A.A. Frantzen, een gymnasiumleraar die daarnaast secretaris-bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden is en lid van de examencommissie Duits voor het Middelbaar Onderwijs. Later, in 1908, wordt Frantzen hoogleraar in de beginselen der vergelijkende Germaanse taalwetenschap, de oude talen en letterkunde der Germaanse volken en de Hoogduitsche taal- en letterkunde (Vonk 1993: 14).

Naast de interne strubbelingen krijgt Stoffel te maken met kritiek op de kwaliteit van *Taalstudie*. In 1884 schrijft de Duitse filoloog Gustav Körting over de treurige toestand van de Romaanse filologie in Nederland: er is niet eens een professor in dat vak aan de universiteiten. Hij vermoedt dat de tijd van 'Sprachmeisterthums' in Nederland nog niet is aangebroken en ziet de 'zahlreiche entsetzlich unreife und dilettantische Artikel und Anfragen' in *Taalstudie* als een bevestiging hiervan (Körting 1884: 186, 187). Stoffel verdedigt zich met een uitvoerige brief aan Körting, maar moet hem helaas ook gelijk geven. Hij stelt dat er door gebrek aan academisch opgeleide filologen voor de moderne talen in Nederland lezers noch medewerkers te vinden zijn voor een wetenschappelijk tijdschrift en dat *Taalstudie* zich daarom vooral richt op de onderwijspraktijk. Daarnaast geeft hij toe dat het de redacteurs vaak aan bruikbare bijdragen ontbreekt en dat er als gevolg van regelmatige redacteurwisselingen en ziekte af en toe artikelen zijn opgenomen die beter hadden kunnen blijven liggen (Swaen 1910: 178, 179). De redacteurwisselingen betreffen overigens vooral de Duitse

⁵ Brief Stoffel aan T.H. de Beer, 6 juni 1879.

⁶ Brief Rode en Stoffel aan de uitgevers Blom en Olivierse, 22 januari 1880.

sectie, waarvan de redacteur in de periode 1879-1886 tot drie keer toe plaats maakt voor een ander (Wilhelm 1996: 16).

In *De Gids* laat J.H. Gallée, hoogleraar Germaanse talen en vergelijkende Indogermaanse taalwetenschap en de beginselen van het Sanskrit, zich in 1882 een stuk milder uit over *Taalstudie*. Hij constateert in het Nederlandse onderwijs weinig eenheid op het gebied van de spraakkunst van vreemde talen. De Duitse, Engelse en Franse grammatica zijn allemaal verschillend ingericht en er worden verschillende definities gegeven van dezelfde zaken, terwijl daarover juist in hoofdzaak wetenschappelijke overeenstemming zou moeten bestaan. Daarom is Gallée blij dat het initiatief is genomen tot de oprichting van *Taalstudie*, zodat wat wetenschappelijk is vastgesteld in ruimere kring bekendheid krijgt en voor het onderwijs geschikt gemaakt kan worden. Hoewel Gallée enkele aanmerkingen heeft, bijvoorbeeld op de kwaliteit van de etymologische studies, is hij positief over het tijdschrift en hoopt hij dat het zal bijdragen aan meer eenheid in de systemen en methodes van het onderwijs in de vreemde talen (Gallée 1882: 344-352).

Enkele jaren later, in 1889, verschijnt er weer een beoordeling van *Taalstudie* in *De Gids*. Deze is wat kritischer, vooral over de wisselende wetenschappelijke kwaliteit van de artikelen en het ontbreken van een goede structuur bij de indeling van het tijdschrift. Men raadt de redacteurs aan 'zooveel mogelijk methode en evenredigheid te brengen in hun werk. Het zou daartoe aanbeveling verdienen, vaste rubrieken aan te nemen en elk van deze binnen zekere grenzen te beperken [...]' (Taalstudie 1889: 575). Stoffel maakt in 1889 geen deel meer uit van de redactie, maar hij wordt hier nog wel met ere genoemd. De anonieme *Gids*-auteur vindt namelijk dat de redacteur van het Engelse gedeelte niet altijd bekwame medewerkers van erkende reputatie kan vinden, zoals hij die wel aantreft in Stoffel. Anderen delen deze mening. 'Het werd algemeen bekend dat Stoffels artikelen ver boven het gemiddelde peil uitstaken en de benaming wetenschappelijk weldegelijk verdienden' (Bunt 1964: 215).

4 Besluit

Terugkomend op de vraag hoe het kan dat Stoffel zonder een academische opleiding te hebben genoten toch een belangrijke rol heeft kunnen spelen in de professionalisering van de Engelse taal- en letterkunde in Nederland, valt het volgende te concluderen. Stoffel heeft gebruik gemaakt van verschillende kanalen om zijn ideeën aan een breder publiek over te brengen. Hij heeft niet alleen lesmethoden gepubliceerd, maar ook een teksteditie, verhalenbundels en leesboeken. Daarnaast heeft hij bekendheid verworven als redacteur van het tijdschrift *Taalstudie* en zijn er ook in buitenlandse tijdschriften veel publicaties van hem verschenen, waardoor hij zijn netwerk in binnen- en buitenland heeft kunnen vergroten. Waarschijnlijk heeft zijn ziekte, waardoor hij enerzijds gehinderd werd om onderwijs te geven, hem anderzijds de tijd en gelegenheid gegeven om uitgebreide studies te verrichten en erover te publiceren.

Stoffels ideeën zijn niet allemaal even verrassend, maar daar is hij ook niet op uit. Zo schrijft hij in de voorrede van *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch*:

Ik heb in dit boek zooveel mogelijk de Nederlandsche taal tot punt van uitgang genomen, overal het Engelsche taaleigen met het Nederlandsche vergeleken, en het onderscheid doen uitkomen. [...] Ik erken, dat deze

methode alles behalve nieuw is; ik vlei mij echter, haar consequenter te hebben toegepast dan mijn voorgangers op dit gebied.

Doordat hij lijkt te kiezen voor een middenweg tussen de *directe methode* en het traditionele grammaticaonderwijs, en doordat hij bestaande methoden en theorieën naar eigen zeggen systematischer weet toe te passen in het onderwijs, wordt zijn werk goed ontvangen. Hij geeft er een aanzet mee tot een methodiek zoals Dudok (1954: 189) die voor ogen heeft als hij schrijft:

Er moest dus een synthese gevonden worden: het *goede* van de oude methode gecombineerd met het *uitvoerbare* van de nieuwe [directe methode], met als resultaat, dat de vertaling weer haar plaats krijgt, maar in verbeterde vorm. En zo komen wij dan tot de hedendaagse methodiek, waar de moedertaal wél met de vreemde wordt vergeleken en gewezen [wordt] op punten van overeenkomst en verschil op allerlei gebied [...].

Stoffel houdt zich op het juiste moment met de anglistiek bezig: de wetenschappelijke beoefening en het onderwijs in de Engelse taal- en letterkunde staan in zijn tijd nog in de kinderschoenen. Voor de introductie van de Hoger Onderwijswet in 1876 werd de bestudering van moderne talen slechts gezien als een praktische vaardigheid, behorend tot dezelfde categorie als bijvoorbeeld paardrijden, tekenen en schermen (Van Essen 1993: 91). Door de gebrekkige omstandigheden waarin de Engelse taal- en letterkunde zich in Nederland bevindt (zie par. 1) ontbreekt het aan het eind van de negentiende eeuw aan academisch opgeleide leraren en eenduidige theorieën over het onderwijs in de vreemde talen. Daardoor is er ook weinig geschikt lesmateriaal voor het aanleren van de Engelse taal voorhanden. Waar nog zo veel bereikt moet worden, is er ruimte voor de ideeën en werken van iemand als Stoffel.

Bibliografie

- Bartels, A. 1947. *75 jaar Middelbaar Onderwijs 1863-1938*. Groningen: J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V.
- Bartels, A. 1963. *Een eeuw Middelbaar Onderwijs 1863-1963*. Groningen: J.B. Wolters.
- Bonger, F.W.M. 1937. 'Andries Bonger (Amsterdam 20 Mei 1861-Amsterdam 20 Jan. 1936)'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*: 112-122.
- Bossevain, W. e.a. (red.). 1922. *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam: 1869-1919*. Amsterdam: Hollandsche Uitgeversmaatschappij Amsterdam.
- Bunt, G.H.V. 1964. 'Dr. C. Stoffel, pionier der Nederlandse anglistiek'. *Levende Talen* 224: 214-221.
- Dam, B.A.P. van, & C. Stoffel. 1900. *William Shakespeare Prosody and Text. An essay in criticism, being an introduction to a better editing and a more adequate appreciation of the works of Elizabethan poets*. Leiden: E.J. Brill Publishers and Printers.
- Dam, B.A.P. van, & C. Stoffel. 1902. *Chapters on English Printing, Prosody and Pronunciation (1500-1700)*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Dam, B.A.P. van, & C. Stoffel. 1903. 'The Authority of the Ben Jonson Folio of 1616'. *Anglia* XXVI: 377-392.

- Dongelmans, B., F. van Oostrom & P. Zonneveld. 1995. *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dudok, G.A. 1954. 'Beoefening van het Engels in Nederland, historisch overzicht'. *Levende Talen* 174: 178-194.
- Essen, A.J. van. 1993. 'The Study of Modern Foreign Languages at Groningen, 1876-1914'. J. Noordegraaf & F. Vonk (red.). *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands 1450-1950*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU: 89-104.
- Gallée, J.H. 1882. 'Bibliografisch album'. *De Gids*: 344-358.
- Gunning Wz, J.H. 1901. 'Meedelingen. Een eeredoctoraat'. *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* 3: 473-475.
- Hamburger, E. 1940. *De Dordtse H.B.S., 1865-1940*. Dordrecht: Drukkerij Reidel.
- Heeres, J.E., W. van Bemmelen, J. De Hoop Scheffer & C. Stoffel. 1898. *Abel Janszoon Tasman's journal of his discovery of van Diemens Land and New Zealand in 1642*. Amsterdam: Frederik Muller & Co.
- Heldring, E. 1970. *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954*. Utrecht: Joh. de Vries.
- Hoeven, H. van der. 2008. 'Dam, Bastiaan Adriaan Pieter van (1856-1940)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/dam>
[13-03-2008]
- Jaarboek 1882. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden.
- Jaarboek 1900-1901. *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen: Wolters.
- James, W., & C. Stoffel. 1890. *Dictionary of the English and German Languages. Thirtieth-first edition*. Leipzig: Bernhard Tauchnitz.
- Koops, W.R.H. 1980. *Het onderwijs in de moderne talen aan de Rijksuniversiteit te Groningen van 1877 tot 1921*. Groningen.
- Körting, G. 1884. *Encyklopaedie und Methodologie der Romanischen Philologie*. Heilbronn: Henniger.
- Kranendonk, A.G. 1949. 'Adriaan Ernst Hugo Swaen (Haarlem, 9 Februari 1863 – Amsterdam, 28 October 1947)'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1948-1949*: 178-187.
- Kuile, G.J. ter, & J. Stam. 1948. *Stedelijk Gymnasium te Deventer 1848-1948: gedenkboek*. Deventer: Stedelijk Gymnasium.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok & Fr. K. H. Kossmann. 1974. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Amsterdam: Israel.
- Muret, E., D.H. Sanders, I. Schmidt en C. Stoffel. 1901. *Langenscheidt's Encyclopaedic Dictionary of the English and German Languages*. Berlin: Langenscheidt.
- Prick, F.H.P. 1901. 'Het onderwijs in de moderne talen'. *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* 3: 97-110.
- [Speyer, J.S.] 'Bijlage I. Toespraak van den voorzitter'. 1909. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*: 12-26.
- Stoffel, C. 1869. *Romeo and Juliet. A Tragedy by William Shakespeare, with Explanatory Notes and an Introduction*. Deventer: A.J. van den Sigtenhorst.
- Stoffel, C. 1874. *Schetsen uit de schoolwereld en het jongensleven. Naar het Engelsch van P. Fitzgerald*, Deventer: W. Hulscher G.Jz.

- Stoffel, C. 1880. *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch. Deel I: Uitspraak; Lees- en Vertaalboek*. Amsterdam: C.L. Brinkman.
- Stoffel, C. 1881. *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch. Deel II: Inleiding; de voornaamste eigenaardigheden der Engelsche taal*, Amsterdam: C.L. Brinkman, Deventer: W. Hulscher G. Jz.
- Stoffel, C. 1883. *Handleiding bij het onderwijs in het Engelsch. Deel III: Voortzetting der vergelijking van het Engelsch met het Nederlandsch*. Deventer: W. Hulscher G. Jz.
- Stoffel, C. 1890. *Engelsch Leesboek. I: Moderne Prozastukken. II: Moderne Prozastukken en gedichten*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stoffel, C. 1892. *Celtische Tooversprookjes van Joseph Jacobs*. Nijmegen: H.C.A. Thieme.
- Stoffel, C. 1893. *Engelsch Leesboek voor aanvangsklassen, met volledige woordenlijst. I: Leesboek I*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stoffel, C. 1893. *Engelsch Leesboek voor aanvangsklassen, met volledige woordenlijst. II*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stoffel, C. 1893. *Engelsch Leesboek voor aanvangsklassen, met volledige woordenlijst. III*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stoffel, C. 1894. *Studies in English, Written and Spoken, for the Use of Continental Students. First series*. Zutphen: W.J. Thieme & Co / Londen: Luzac & Co / Straatsburg: E. D'Oleire.
- Stoffel, C. 1901. *Intensives and Down-toners. A Study in English Adverbs*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Stuurman, F. 1993. *Dutch Masters and Their Era*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Swaen, A.E.H. 1910. 'Levensbericht van C. Stoffel'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*: 169-188.
- Taalstudie 1889. 'Taalstudie. Tijdschrift voor de studie der nieuwe talen, onder redactie van L.M. Baale, K. ten Bruggencate en P.A. Schwippert. Culemborg. Blom en Olivierse. Tiende jaargang. no.1-5. 1889'. *De Gids*: 574-576.
- Vonk, F. 1993. *De studie van de moderne vreemde talen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, in het bijzonder het Hoogduits. Een synchrone en/of diachrone studie der moderne vreemde talen*. Zie <http://www.frankvonk.femplaza.nl/Artikelen%20en%20wetenschappelijke%20publicaties/VONKDTS_lezing%20fil%20congres%20Groningen%201991.pdf> [27-07-2009].
- Wilhelm, F.A. 1993. 'Teaching foreign language teachers in the Netherlands (1795-1970)'. Noordegraaf, J. & F. Vonk (red.). 1993. *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands 1450-1950*, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Wilhelm, F.A. 1996. 'Nederlandse tijdschriften voor de moderne vreemde talen in de negentiende eeuw'. *Meesterwerk* 6: 14-16. Zie <http://www.peeterheyngenoetschap.nl/meesterwerk.htm>.
- Wilhelm, F.A. 2005. *English in the Netherlands. A history of Foreign Language Teaching 1800-1920, with a Bibliography of Textbooks*. Utrecht: Gopher Publishers.
- Zandvoort, R.W. 1993. 'The end of a period'. Stuurman, F. 1993. *Dutch Masters and Their Era*, Amsterdam: Amsterdam University Press.